

ÖVERSIKT SVENSK HISTORIA 12 000 - 1718

NORDISK FORNTID

Det var **12 000 år sedan** vi hade den senaste **istiden**. De **första invandrarna i Norden** kom **söderifrån** (mörkhyade med blå ögon). De tillverkade en del småverktyg och vapen av flinta. En andra grupp kom **norrifrån**, från Ryssland och Sibirien (de hade olika hårfärg och olika ögonfärg och blekare hy). Dessa invandrare förde med sig en del ny teknik.

”**Österödskvinnan**” begravdes i Bohuslän (norr om Lysekil) för ca 10 200 år sedan. Hennes DNA visar att de två invandrargrupperna hade blandats. De första invandrarna var **jägare** (framförallt renar), **fiskare** och **samlare**. För 9000 år sedan så bodde det ungefär 10 000 invånare i Norden.

Klimatchock för 8200 år sedan! Provtagningar i Store Mosse i Småland visade att Norden drabbades av en köldchock som varade i 180 år då Agazzis-sjön i Kanada bröt genom isen och läckte ut i Atlanten. Detta fick Golfströmmen att stanna av... Dock repade sig Norden och dess klimat. Värmen återkom, ädelskogar bredde ut sig och befolkningen växte till – drygt 30 000 invånare för ca 7000 år sedan.

Nästa stora invandring bestod av människor från Mellersta Östern och dagens Turkiet. De kom till Norden för 6000 år sedan. Dessa individer brukade jorden – med andra ord så stod de för den s.k. ”**neolitiska revolutionen**”, dvs. de blev bofasta **jordbrukare**. Dessa individer ser ut att inte ha några svårigheter att leva sida vid sida med de två tidigare grupperna, t.o.m. blanda sig med en del av dem. Samhället blev mer skiktat, det blev betydligt **större sociala skillnader** (mellan rik och fattig – mellan man och kvinna). Nu blir **samhället** också mer **organiserat**. Om både rikedom och denna organisation vittnar olika gravmonument – **stenkammargravar** – dösar, hällkistor och gånggrifter. Vi ser också spår efter en del människooffer (ofta unga kvinnor – som den s.k. ”**Hallonflickan**”). Befolkningen fyrdubblades och nu kom det att bo ca 50 000 människor enbart i det blivande Sverige.

Den **fjärde större invandringen** till Norden kom från dagens Ukraina. Det var indoeuropeer ”**Yamnaya-kulturen**” (också kallad **stridsyxekulturen**). Dessa mer våldsamma invandrare för med sig det indoeuropeiska språket, mytologin och sjukdomar (pest) som dödade en hel del av de tre tidigare invandrargrupperna. Bronset började importeras för ca 3800 år sedan (1800 f.Kr. – **Bronsåldern**). Koppar kom från Spanien, Cypern och Alperna medan tennet kom från England. **Bronset** var därför **mycket dyrbart** (svårt att få tag på samt en lång transport) och det var **endast de rika** i det nordiska samhället som hade vapen, redskap och smycken i brons. Detta samhälle var mycket patriarkaliskt vilket innebar att skillnaderna mellan män och kvinnor ökade ytterligare.

Bronsåldersriken i Norden: I Håga (utanför Uppsala) så har man grävt ut en enorm gravhög som visar att denna plats, som för **3000 år sedan** låg vid havet (Östersjön), hade en mycket stor betydelse under bronsåldern. Det var ett centrum för hela omgivningen. Gravhögen är unik vid denna tid i Sverige och visar tydligt en påverkan från den europeiska kontinenten (Danmark och Tyskland). Runtomkring själva samhället (Hågadalen) går en ringmur och innanför fanns en stor borg (300x250 meter). Uppsala som kommer bli ett centrum under vikingatiden ligger endast några mil från Håga vilket forskarna anser inte är en tillfällighet. Det vittnar om en lång period av ett etablerat rike... Två andra platser som nämns i nuvarande Sverige som var betydelsefulla under bronsåldern var Tanum i Bohuslän och Kivik i Skåne. Hällristningarna i Tanum innehåller en hel del skepp som starkt påminner om senare vikingaskepp – 1500–1000 år innan Vikingatiden.

Järnåldern innebar förändringar: För 2500 år sedan började nordborna utvinna järn (500 f.Kr. – Järnåldern). Detta järn kunde man finna i sjöar och myrar runtomkring i Norden. Nu fick vi en metall som alla kunde ha nytta av. Man tillverkade en mängd olika redskap – och vapen! Under den **germanska folkvandringen** (370-talet till mitten av 500-talet) så ser vi en **ökad oro**. En mängd **fornborgar byggs** under denna tid vilket klart visar att man sökte skydd från något (och någon). Hela Europa drabbas och århundradena efter är kontinenten försvagad vilket ger möjlighet för en viss nordisk påverkan – vikingatiden kommer...

VIKINGATID

- Svenska vikingar reste österut.
- Svea rike var geografiskt mycket begränsat – mälardalens län. Östergötland och Västergötland egna "riken".
- De flesta svenska män var fredliga bönder.
- Några bedrev handel österut. Få åkte så pass långt som till "Miklagård" (Konstantinopel/Istanbul)
- Viss plundring av de svenska handelsmännen – om tillfället erbjöds...
- Fria kvinnor till självägande bönder hade en relativt god ställning socialt om vi jämför med flera andra länder i Europa vid denna tid.
- Slaveri existerade i Sverige (trälar)
- Kristen mission i Sverige (Ansgar – Birka 830–31)

MEDELTID

Sverige blir kristet. Västergötland under 900-talet. Svealand under 1000-talet. Ärkebiskop i Uppsala 1164. Kristendomen innebar nya ideal:

- Viking (krigare) → Kristen man (fredlig)
- Viking (äktenskap, "sexualitet") → Kristen (celibat, kyskhet)
- Viking (ätt – släkt viktig) → Kristen (individ i ett större kollektiv)

Förändring för kvinnor. Gifta fria kvinnor förlorade till viss del sin sociala position (som kunskapsförmedlare, ibland kultledare, etc...). Ogifta kvinnor samt de lägre sociala grupperna var mer positiva till införandet av kristendomen.

Kyrkan gynnade de svenska jordägarna – stormännen och kungen.

- Hierarki (en social rangordning) ansågs naturlig
- Positiv till individuellt ägande (OBS – ej lån eller ränta)
- Godsägarna blev rikare och fick mer makt.

Svag kungamakt – stark lokal makt!

Olika tecken på detta...

- Landskapslagarna
- Olika släkter dominerande i Östergötland, Västergötland, Svealand
- Valkungadöme – Eriksgata för att bli accepterad av de olika landstingen
- 1130–1250 – en kamp om makten mellan olika släkter (framförallt Erikska och Sverkerska släkterna)

1248 **Birger Magnusson** blir **Jarl** (1249–1266) – Folkungaätten

Birger Jarl börjar modernisera/centralisera makten:

Fridslagar (fyra stycken – kvinnofrid, hemfrid, kyrkofrid och tingsfrid)

Fortfarande relativt svag centralmakt – inga stora inkomster därför var det egna jordinnehavet viktigt.

Ledungen ersätts av skatt (inkomst för staten-kungen)

Finland blir svenskt (mer jord – inkomst för staten-kungen)

Kungen reste runt i landet och besökte olika stormän... (våldgästning)

Magnus Birgersson "Ladulås" stoppar våldgästningen "sätter lås på ladorna"

- 1280 – Alsnö stadga (skapandet av en riddaradel)
- 1284 – Skänninge stadga (kungens makt och skydd – "kungsfrid")

Nu börjar ett ståndssamhälle ersätta det gamla ättensamhället (enligt ett mer internationellt mönster)

Bönderna var en viktig grupp men de var fortfarande uteslutna från kungens råd.

Böndernas olika förhållande till ägandet av jord:

- Skattebönder
- Kronbönder
- Frälsebönder
- Kyrkobönder

1060–1350 EKONOMISK UTVECKLING (Högmedeltid i Europa)

- Uppodling av ny mark (t.ex. de s.k. smålanden – Småland)
- Mer jord – Finland
- Utökad handel (framförallt via den dominerande Hansan)
- Tysk invandring av ny expertis (tyska språket påverkar den äldre svenskan...)
- Städer börjar växa fram

Magnus Eriksson 1332 myndig (kung). Han försökte på olika sätt centralisera och utöka kungamakten

- Friköpte Skåne och Blekinge (från en tysk adelsman). Tog lån från kyrkan och rika adelsmän. En del adelsmän fick rätt att själva driva in skatter – förlorade skatteinkomster för kungen.
- Digerdöden minskade skatteunderlaget – förlorade skatteinkomster för kungen
- Klimatförsämring innebar sämre skördar (jordbrukskris – ödegårdar) – förlorade skatteinkomster för kungen
- Försökte centralisera makten genom mer enhetliga lagar – stadslag och landslag! Dessa kom att ersätta de olika landskapslagarna vilket visar att Sverige rent juridiskt var enat.
- Kungen ville minska kyrkans och adelsmännens jordinnehav ("Reduktion") – protester från dessa grupper
- Kungen la på bönderna mer skatt – protester från denna grupp
- Effektiv propaganda mot kungen (bl.a. av den "heliga Birgitta" som tillhörde en betydande adelsfamilj i Östergötland)
- Tysk påverkan och ökat inflytande över ekonomi
- Missnöjda svenska adelsmän vänder sig till en tysk furste för att få hjälp att avsätta Magnus (och förbättra sin egen position) – Albrekt av Mecklenburg.

UPPROR! Startar 1356. 1364 avsätts Magnus och Albrekt av Mecklenburg väljs till svensk kung.

NOTERA – Valdemar Atterdag (dansk kung) återerövrar Skånelandskapen och intar Gotland ("*Brand-skattningen av Visby 1361*")

Albrekt av Mecklenburg tillträder 1364. Han gynnar INTE den svenska adeln utan sätter in tyska män i olika statliga ämbeten. Han gav flera av dem jord och slott i Sverige som belöning. Albrekts tyska fogdar driver också in skatt från bönderna...

UPPROR! Startar 1371. De svenska rådsherrarna (framförallt adel) vänder sig nu till Valdemar Atterdags dotter – den danska drottningen Margareta. Hon skickar trupper som tillsammans med de svenska soldaterna (samt en del inhyrda soldater) besestrar Albrekt 1389 (Slaget vid Falköping). Hon valdes till Sveriges "*fullmyndiga fru*", dvs. regent. Vid ett **möte i Kalmar 1397** så bestämmer de närvarande adelsmännen från Danmark och Sverige att de nordiska länderna skall bli en union (Danmark, Norge, Sverige). Margareta blir dess regent och hennes systerdotterson Erik väljs här till kung över unionen (men Margareta styr fram till sin död). Det bestäms också:

- Länderna skall behålla sina egna lagar
- Alla viktiga ämbeten i respektive land skall gå till inhemska män

Därmed börjar den s.k. Unionstiden

UNIONSTID

Unionen blev ej som de svenska adelsmännen hade tänkt sig. Margareta och Erik bryter löftet om inhemska män på viktiga ämbeten (de sätter in danska män i Sverige som ämbetsmän och fogdar). Dessutom genomförde en reduktion. Då Erik av Pommern tillträder (efter Margaretas död) så försöker han skaffa sig kontroll över Östersjön vilket betyder konflikt med olika tyska intressen – speciellt Hansan. Situationen i Sverige förvärras:

- Flera långa krig – betyder höjda skatter samt utskrivningar av svenska män som soldater
- Danska och tyska fogdar driver in skatter (nya skatter – ibland ganska våldsamt)
- Hansan blockerar den svenska handeln. Detta drabbar framförallt den svenska växande bergsindustrin (järn och koppar från Bergslagen).
- Import av det livsviktiga saltet upphör (beroende av handelsblockaden)

Bönder, vissa rådsherrar samt bergsmännen protesterar. **UPPROR** – Engelbrekt Engelbrektsson (bergsmän) väljs till rikshövitsman (befälhavare över de väpnade svenska styrkorna) i Arboga 1435! Detta brukar man säga är Sveriges första riksdag. Engelbrektupproret...

Konflikter med delar av den svenska högadeln ledde till att Engelbrekt mördades (notera i boken hur man sett på Engelbrekt och Engelbrektupproret under olika tider). Engelbrekts medhjälpare fängslades och en del avrättades. Erik av Pommern lyckades behålla makten ytterligare några år genom att han gav bönderna vissa skattelättnader (om de la ner sina vapen). 1439 avsattes Erik och en ny unionskung tillträdde (Kristofer av Bayern). Kristofers regeringstid har gått till eftervärlden genom att det 1442 utfärdades en ny reviderad version av Magnus Erikssons landslag, kung **Kristofers landslag**. I denna gjordes det klart att **Sverige var ett valkungadöme** och att kungen skulle styra "*med sitt råd i Sverige*". Den nya landslagen stärkte adelns och prästernas makt på bekostnad av bönderna.

UPPROR: Den senare delen av 1400-talet visar en splittring mellan unionsmotståndare (en grupp adelsmän, bergsmännen samt bönder från vissa områden – Dalarna bl.a.) och unionsanhängare (viss högadel, präster samt gynnade bönder från vissa områden). En utsedd riksföreståndare styrde Sverige under denna tid. Det blev en kamp mellan olika adelsmän – vissa motståndare till unionen. 1470 valdes en unionsmotståndare till riksföreståndare – **Sten Sture (den äldre)**. Året efter (1471) skickar den danska kungen Kristian I en här för att återställa unionen. Unionsanhängare samt en del bönder (bl.a. Upplands bönder) stödjer unionskungen. Sten Sture (d.ä) får stöd från bönder i Dalarna och Bergslagen, bergsmännen samt Stockholms borgerskap. Ett större slag utkämpades i Stockholm ("*Slaget vid Brunkebergsåsen*") vilket Sten Sture vann. Under ett tiotal år så blev det relativt lugnt. Officiellt var den danske kungen fortfarande unionskung, men han hade väldigt lite inflytande över Sverige.

Svante Nilsson Natt och Dag valdes till riksföreståndare 1503. Hans tonårige son Sten (senare med namnet Sten Sture den yngre) kom att leda den svenska militären som fortsatte sin kamp mot den danske kungen och unionen. En unionsanhängare, Gustaf Trolle, utnämndes 1515 till ärkebiskop. Kyrkan och högadeln stödde den fortsatta unionen medan allmoge (framförallt många bönder), bergsmän och borgare (stadsbor) stödde unionsmotståndarna under ledning av Sten Sture den yngre. 1517 lät Sten Sture den yngre avsätta ärkebiskop Gustaf Trolle samt riva hans borg (Almarestäket). Påven svarade med att bannlysa Sten Sture och hans anhängare. Följande år, 1518, ledde unionskungen Kristian II själv invasionsstyrkan som landsteg utanför Stockholm men besegrades i slaget vid Brännkyrka. Kristian gav sig inte så lätt. Nästa invasion av danskarna skedde två år senare landvägen och i större stil i januari 1520. Under befäl av Otto Krumpen trängde de över gränsen och in i Västergötland, där härarna möttes i slaget på Åsundens is vid Bogesund (Ulricehamn). Tidigt i slaget sårade ett kanonskott Sten Sture svårt; det ena knäet krossades. Förvirring utbröt och den svenska armén flydde. Sten Sture kördes med släde till Strängnäs men dog den 3 februari på Mälarens is under transporten hem till Stockholm. Utan hans ledning bröt det svenska försvaret samman och Otto Krumpen lyckades tränga fram till Stockholm, där endast slottet höll stånd under ledning av Sten Stures änka, Kristina. Hon gav upp slottet och Kristian II hyllas som unionskung vid en kröningsfest i Stockholm 7–9 november 1520. Vid denna kröningsfest så anklagades en större grupp unionsmotståndare och avrättades. Detta kom att kallas **Stockholms blodbad**. En av de avrättade var Erik Johansson (Vasa). Hans son Gustav Eriksson (Vasa) kom att fortsätta kampen mot den danske kungen och intog Stockholm 1521. Därmed var unionstiden över!

VASATID

Bakgrund Gustav Vasa: Gustav Eriksson Vasa (1496–1560) var son till riddaren och riksrådet Erik Johansson (Vasa) och Cecilia Månsdotter (Eka). Erik Johanssons släktförbindelser inom högfrälset var för sin tid optimala med riksföreståndaren Sten Sture den äldre som morbror och med mormodern som halvsyster till kung Karl Knutsson (Bonde). Dessutom blev Erik Johansson genom sitt giftermål med Cecilia Månsdotter, dotter till riksrådet Måns Karlsson (Eka), svåger med riksföreståndaren Sten Sture den yngre; denne var gift med Cecilias halvsyster Kristina Nilsson (Gyllenstierna). **År 1519 flydde Gustav från dansk fångenskap** (hade suttit som gisslan hos Kristian II). **Hans far och två morbröder samt några andra släktingar avrättades i Stockholms blodbad** (november 1520). **Tre av hans systrar, hans mor och hans mormor hade kastats i fängelse** i Blå tornet i Köpenhamn. **Alla hans gods och gårdar har dragits in.** Danskarna sökte honom nu i hela landet. Gustav Vasa var en jagad man!

Gustav samlade unionsmotståndarna (Dalarna 1521...), olika adelsfamiljer (genom familjens kontaktnät samt andra som hade blivit drabbade av Stockholms blodbad med dess efterspel) samt en del av kyrkan (bland annat biskop Hans Brask i Linköping) som han lovade beskydda. Han behövde fler soldater och en flotta för att lyckas besegra Kristian II. Lübeck (Hansastad) ville se ett svagare Danmark så de gick med på att låna ut pengar till Gustav Vasa för de nödvändiga utgifterna (soldater, flotta, etc...). Med detta stöd gick kriget bra och **vid riksdagen i Strängnäs den 6 juni 1523 valdes Gustav Vasa till kung av Sverige**. På midsommar 1523 intog Gustav Vasa Stockholm. I oktober besegrades de sista motståndarna i Finland. Gustav Vasa var nu kung över hela Sverige

SVAGT SVERIGE 1523: Skulden till Lübeck var mycket stor. Staten hade vid denna tid (1523) mycket begränsade inkomster. Städerna i Sverige var små; kungamakten var svag och det fanns en ständig oro (se stencilen)...

ENHETSVERKET: Läs i stencilen hur Gustav Vasa lyckades skapa en stark nationalstat (ekonomiskt, politiskt, militärt och ideologiskt). Läroboken tar speciellt upp riksdagen i Västerås 1527:

- Adeln skulle återfå gods som sålts eller donerats till kyrkan sedan 1454
- Biskoparna skulle överlämna slott och gårdar samt överflödiga inkomster till staten (kungen)
- Bönderna (skattebönder) blev nu representerade i riksdagen (viktigt stöd vid denna riksdag)
- Gudstjänster skulle i framtiden hållas på folkspråk (svenska och finska)

RESULTAT: Kyrkan blev kraftigt försvagad medan statens inkomster blev betydligt bättre. En sido-effekt av kyrkans förlorade inkomster blev försämring av fattig- och sjukvård samt utbildning.

AVSKRIVNING AV SKULDEN TILL LÜBECK: Grevefejden var ett **danskt inbördeskrig 1534–1536** som handlade om den danska tronföljdsfrågan och religion. Sverige och Lübeck deltog på olika sidor. Kampen om den danska tronen stod mellan den protestantiska tronföljaren hertig Kristian av Holstein - stödd av Sverige, Holstein och adeln på Jylland - och den avsatte katoliken Kristian II, som fick stöd av biskopar, borgerskap och bönder samt av Hansan i Lübeck. De svenska insatserna under grevefejden blev över lag lyckade. Svenska trupper körde ut de lübska trupperna ur Skåne och Halland, och den svenska flottan vann utanför Bornholm i juni 1535 den första större segern i sin historia. Sedan Lübeck därefter dragit sig ur kriget föll den katolska fronten samman. Resultatet av det danska inbördeskriget blev att Kristian av Holstein blev kung Kristian III av Danmark. Han genomförde reformationen i Danmark. Gustav Vasa fick Lübeck att avsäga sig sina handelsprivilegier i Sverige (de som tidigare utlovats i utbyte mot Hansans stöd i kampen mot Kristian II under befrielsekriget). Nu var den stora skulden avskrivna och Gustav Vasa kunde inrikta sig på att stärka sin makt i Sverige.

CENTRALISERING AV MAKTEN: Inkomsterna från kyrkan samt ”avskrivningen” av skulden till Lübeck stärkte Gustav Vasas makt avsevärt. Andra åtgärder som stärkte Gustav Vasas makt var

- Individuella skatter (per gård istället för socken)
- Jordeböcker
- Fögderier – ny administration över hela landet

- ”**Kammaren**” – en statlig myndighet som noga kontrollerade statens inkomster och utgifter
- De tidigare adelsmännen i olika ämbeten byttes ut mot icke-adliga personer som därmed blev mer beroende av kungens stöd (mindre intriger och konspirationer från andra adliga personer som ville ta makten)
- Olika uppror slogs brutalt ned (bl.a. klockupproret i Dalarna 1531 och Dackefejden i Småland 1542)
- Riksdagen i Västerås 1544 bekräftar den svenska reformationen. Kungen kontrollerade nu kyrkan och det mesta av dess rikedomar hade tillfallit den svenska staten.
- Riksdagen i Västerås 1544 bestämde också att Sverige skulle bygga upp en egen armé genom utskrivning av svenska (och finska) män.
- Vid riksdagen i Västerås 1544 så bestämdes också att kronan skulle gå i arv till äldste sonen. Valkungariket försvann därmed.

Sverige var nu en stark nationalstat med en kunglig dynasti. När Gustav Vasa dog 1560 så utbröt inga stridigheter om vem som skulle väljas till kung. Enligt riksdagens beslut 1544 så ärvde äldste sonen Erik kungatiteln.

Vasasönerna: Erik XIV, Johan III och Karl IX

Gustav Vasa var en produkt av medeltidens kultur. Hans nio barn - fyra söner och fem döttrar - uppfostrades till renässansmänniskor, lika konstälskande, mångsidigt bildade och hänsynslösa som någon renässanshärskare i Europa.

En ny tid i Sveriges historia

Signalen om att en ny tid inträtt var Eriks kröning i Uppsala. Kröningen var fram till den tidpunkten det mest påkostade skådespelet i svensk historia. De riksregalier som beställdes till ceremonin används fortfarande. Redan innan Gustav Vasa var borta bröt kampen ut mellan hans söner, en strid som var lika brutal som medeltidens blodiga brödrastrider, men nu utkämpades den i en elegantare miljö. Utländska mästare hade vid den här tiden förvandlat Gustav Vasas robusta borgar till renässanspalats enligt senaste europeiska mode, med smyckade tak och paneler, med lusthus, trädgårdar och vattenkonster.

Nordiska sjuårskriget

Erik XIV, som var begåvad och konstnärlig, drev en aktiv och aggressiv utrikespolitik. Estland gav sig under Sverige, och därmed började drömmarna och byggandet på ett svenskt östersjövälde. Detta ledde omedelbart till sju blodiga år av krig med Danmark, Lübeck och Polen. I kriget (som senare kom att kallas "*nordiska sjuårskriget*", 1563–1570) förlorade Sverige sitt enda andningshål västerut, Älvsborg, samtidigt som landskapen i söder föröddes och statskassan tömdes. Under grymheterna i detta krig förstörde Erik XIV stora delar av Halland och brände alla gårdar i sin väg genom Blekinge (båda var danska landskap vid den här tiden). I Ronneby massakrerades 2000 personer i ett blodbad som han upprymt skrev brev om efteråt: "*blev därinn ett väldigt mord. Rött som blod färgades vattnet i älven...*". Danskarna gjorde lika brutala räder in i Sverige där bland annat Jönköping och Vadstena brändes samtidigt som Norrköping och andra städer plundrades. Det var dessa strider som lade grunden för danskhatet i Sverige och gjorde så att Danmark för lång tid framåt blev ärkefienden.

Älvsborgs lösen

Den livsviktiga fästningen Älvsborg fick Sverige betala dyrt för att få tillbaka genom den så kallade "*Älvsborgs lösen*". Första gången betalades 150 000 daler silvermynt, andra gången blev det ännu dyrare. Andra gången var efter ett nytt krig 1613 då Sverige tvingades betala en miljon riksdaler silvermynt eller 25 000 kilo silver. Det var en ofattbar stor summa för samtiden som t.ex. skulle ha räckt till sex miljoner tunnor råg.

Erik XIV fängslades av sina bröder

Ett led i Eriks ambitiösa planer var frierier till europeiska furstinnor, bland dem Englands drottning Elisabet I. Han ville gifta in sig i europeisk storpolitik, men allt slutade med att han, till sina bröders stora förfäran, gifte sig med fångvaktardottern Karin Månsdotter, som blev krönt svensk drottning. Erik XIV blev med tiden sjukligt förvirrad, och när han i maj 1567 lät mörda tre av de ledande i släkten Sture störtades han från tronen av sina egna bröder som lät spärra in honom i fängelse. Där blev han uppenbarligen vansinnig och avled slutligen, troligtvis hjälpt till graven av sin bror Johan med vilken han låg i en livslång fejd och hade hållit i fängelse i flera år.

Johan III gifte sig med en katolsk prinsessa

Johan, som var en inåtvänd intellektuell och religiös mystiker, hade mot sina bröders vilja gift sig med den polska prinsessan och katoliken Katarina Jagellonica. Johans självständiga planer och politik ledde till att Erik XIV lät kasta honom i fängelse. Det var under hans tid i fängelse på Gripsholms slott som sonen Sigismund föddes. Sigismund ärvde senare den svenska kronan och blev vald till polsk kung. När tiden var inne kröntes han också till svensk kung. Men kung Sigismund (som hade sin maktbas i Polen) kom omedelbart i strid med sin farbror, hertig Karl, som senare (1599) lät göra sig till riksföreståndare och fick svenska kyrkan att slutligen bryta de sista banden med påven i Rom. Att bli katolik var liktydigt med landsförräderi och skulle bestraffas med döden.

Hertig Karl avsatte Sigismund och blev Karl IX

Uppgörelsen mellan Sigismund och hertig Karl blev i propagandan ett religionskrig. Det avgörande slaget stod år 1598 vid Stångebro utanför Linköping där hertig Karl segrade. Sverige blev därefter för alltid protestantiskt. Efter slaget följde Linköpings blodbad där Sigismunds anhängare avrättades. Vid den här tiden hade Karl IX redan en son, döpt till Gustav Adolf, som fick sitt horoskop ställt av tidens störste stjärntydare, en lärd herre vid namn Tycho Brahe på ön Ven. Han förutspådde gossen en lysande konungabana.

I början av 1600-talet så

- Exporterade Sverige allt större mängd järn och koppar
- Var Östersjöhandeln allt viktigare och Sverige hade på allvar börjat dominera denna handel
- Sverige var en välorganiserad nationalstat med en inhemsk armé

1611 dör Karl IX. Gustav Adolf (senare Gustav II Adolf) var endast 17år. Riksrådet (adelsmän) får en kungaförsäkran som stärker deras makt med bland annat fler privilegier. Ledande man i förmyndarregeringen och sedermera rikskansler var Axel Oxenstierna. Han kom att dominera svensk politik under den första hälften av 1600-talet, den första delen av Stormaktstiden.

STORMAKTSTID

Under den s.k. svenska stormaktstiden så ser vi fyra kungar och en drottning samt ett flertal förmyndar-regeringar:

Gustav II Adolf (1611–1632)

Kristina (*förmyndare 1632–1644*) 1644–1654

Karl X Gustav 1654–1660

Karl XI (*förmyndare 1660–1672*) 1672–1697

Karl XII (*förmyndare 1697*) 1697–1718

Hur såg Sverige ut 1611 då Karl IX dog?

- Sverige var en relativt stark monarki där äldste sonen ärvde kronan (arvrike – ej valkungarrike)
- Sverige var ett centraliserat rike med en utbredd administration/byråkrati
- Den svenska staten kontrollerade sina invånare och skatter via s.k. jordeböcker samt olika regleringar. Detta hade ökat skatteintäkterna till den svenska staten
- Export av framförallt järn och koppar hade ytterligare ökat den svenska statens inkomster
- Sverige hade en inhemsk armé som var uppbyggd genom utskrivningar av svenska och finska unga män

...men det fanns också **en hel del problem**:

- **Krig mot Danmark** (Sverige var i princip inringat av Danmark som helt kontrollerade sjöfarten via Öresund – Helsingborg-Helsingör)
- **Krig mot Polen** (Polen gjorde fortfarande anspråk på den svenska kronan och landet var en stark handels-konkurrent i Östersjön)
- **Krig mot Ryssland** (ett växande rike som ville utöka handeln mot väst)
- England och Nederländerna dominerade ekonomin i Europa och deras intresse av den nordiska handeln, speciellt från Östersjöområdet var betydelsefullt och påverkade Sveriges utrikespolitik
- Adeln i Sverige hade tappat mycket makt efter Gustav Vasas maktövertagande. De ville få tillbaka denna makt och stärka sin egen position
- Kyrkan hade blivit underställd den svenska staten och förlorat enorma landområden samt den politiska makten i samband med reformationen i Sverige. De ville också försöka stärka sin position inom landet

1611 dog Karl IX och den ungen sonen, Gustav Adolf (17 år) ärvde kronan. Han fick tillträda som kung efter det att han gott med på en s.k. kungaförsäkran (utformad av adelsmannen Axel Oxenstierna):

- Kungen fick inte inkalla för många möten
- Han fick inte själv stifta lagar utan måste ha ständernas medgivande
- Han fick inte starta krig, sluta fred, stillestånd eller förbund med olika länder utan rådets och ständernas samtycke
- Han fick inte lägga på några extra utgifter/skatter utan rådets medgivande
- Han fick inte skriva ut mer soldater utan rådets medgivande
- De olika stånden försäkrades om sina privilegier och rättigheter
- Alla högre ämbeten skulle tillfalla adeln

Notera att adeln nu nådde en stark position som de skulle bevaka och försöka förbättra under hela stormaktstiden! 1612 kröntes Gustav Adolf till kung – Gustav II Adolf.

Kungen, rådet och riksdagen kom att slutföra krigen mellan Sverige och Danmark, Polen samt Ryssland på ett för Sverige gynnsamt sätt:

- Kriget mot Danmark blev dyrt och avslutades med Älvsborgs lösen 1613 (Älvsborgs andra lösen)
- Ryssland gick in i en orostid där det var oklart vem som skulle styra landet. Detta utnyttjades av Sverige som fick en fördelaktig fred 1617 i Stolbova. Freden i stort sett utestängde Ryssland från Östersjön med dess viktiga handel.

- Kriget mot Polen avslutades först 1629 med att Polen besegrades. Sverige fick Livland (bl.a. Lettland) och staden Riga blev nu Sveriges största stad...

Nu dominerade Sverige Östersjön, men den södra delen fattades fortfarande. I Centraleuropa (huvudsakligen i det som idag är Tyskland) pågick sedan 1618 ett krig – det trettioåriga kriget (1618–1648). De ekonomiska och politiska intressena var dominerande men officiellt kom detta krig att framställas som ett krig mellan katoliker och protestanter – ett religionskrig. När den ”**katolska sidan**” (framförallt det Habsburgska väldet) planerade att anlägga en större flottbas vid södra Östersjön så kom detta på allvar att hota Sverige och dess dominans av Östersjön. Kungen, rådet och riksdagen beslutade därför att Sverige skulle delta i kriget (1628). Detta innebar ytterligare ansträngningar för den svenska befolkningen – utskrivningar och mer skatter. Sverige gör bra ifrån sig i kriget men 1632 stupar den svenska kungen Gustav II Adolf vid Lützen vilket kom att påverka den fortsatta utvecklingen. Förmyndarregeringen under Axel Oxenstierna fortsätter kriget som blir dyrt. Ekonomiskt stöd från Frankrike samt landets (Frankrikes) aktiva deltagande i kriget gör att Sverige kommer vara på den segrande sidan då kriget avslutas 1648.

Rivaliteten om makten i Norden mellan Sverige och Danmark hade fått ett krig att åter bryta ut mellan länderna 1643–1645 (innan trettioåriga kriget var slut). Svenska trupper marscherade in i Danmark söderifrån och en annan svensk armé anföll norrifrån (in i de danska landskapen Skåne och Blekinge). 1645 så slöts fred (”**Freden i Brömsebro**”) och Sverige fick Jämtland, Härjedalen, Gotland och Ösel (ö utanför Estland). Tullfrihet beviljades för svenska fartyg samt de olika provinshamnarna i Öresund trettio år framåt. Halland avstods till Sverige under en trettioårsperiod som en garanti för denna tullfrihet.

Det trettioåriga kriget avslutades med ett fredsfördrag som undertecknades i de westfaliska städerna Osnabrück och Münster den 14 (24) oktober 1648 (den ”**Westfaliska freden**”). Här fick Sverige det nordtyska området Vorpommern med Rügen; en del av Hinterpommern som innehöll flodmynningen vid Oder samt staden Stettin, Wismar med tillhörande områden, samt hertigdömena Bremen (utom själva staden Bremen) och Verden. Nu blev den tyska utvecklingen också en del av den svenska. Sveriges kontroll över flera viktiga flodmynningar i norra Tyskland innebar att de kunde sätta upp tullbodas. Detta ökade mycket kraftigt den svenska statens inkomster.

1655 startade den nye kungen Karl X Gustav ett krig mot Polen. Polen hade under flera år hävdat att den polske regenten skulle också styra Sverige (Vasaätten efter Sigismund) samt de ville ha tillbaka området Livland. Det svenska kriget mot Polen gick inte så bra vilket fick Danmark att se en chans att bryta den svenska dominansen. Danmark förklarade krig mot Sverige 1657. Den mycket stränga vintern 1657–58 kom att innebära en ovärderlig hjälp för svenskarna. Istället för att vänta ut den hårda vintern (vinterläger) så gick de svenska trupperna över isen vid Lilla och Stora Bält till Själland. ”Tåget över Bält” innebar en total svensk seger och nu hotades den danska huvudstaden Köpenhamn som omringades! **Freden i Roskilde 1658** innebar att Danmark avträdde Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm samt Bohuslän och Trondheims län. Nu stod Sverige på toppen av sin makt med ett stort välde att ta hand om. De kommande åren skulle innebära stora påfrestningar på det svenska stormaktsväldet...

För att förstå kampen mellan adel och kungar under stormaktstiden så är det viktigt att ni läser lärobokens sidor om stormaktstiden. Utrikespolitiken och hemmafronten bidrar till att kampen mellan adel, ständer och kung böljar fram och tillbaka under hela stormaktstiden. Försök identifiera de ekonomiska orsakerna till förändringar i makten; de sociala orsakerna samt de rent politiska besluten som tas.

Stormaktens nedgång och fall är viktig. Vad var det som fick det svenska stormaktsväldet att falla? Som redan nämnts så var 1658 en höjdpunkt – sedan så började det svenska storriket knaka i fogarna.